

HORVÁTH LÁSZLÓ:*A sakk, mint hadijáték az első magyar sakk-könyv nyelvhasználatában**Chess as a war-game in the language of the first Hungarian chess book*

(ZMNE, 2010. március 25.)

Abstract:

It is a well-known fact, that the chess is a war-game. Everybody knows it, even people who can't play chess. However, this fact doesn't stand always in the forefront of the thinking or usage, perhaps because of being evident. We never forget about it, but we don't think, that it is absolutely necessary to stress it. It is characteristic not only of people, who are in contact with the chess only rarely, but also of people having the chess as a liked and usual pastime or perhaps moreover a way of life, sometimes also a source of livelihood.

We wonder whether all this was different in the 18th century. The first Hungarian chess book entitled „Sách, avagy királyos játéknak szabott rend-tartási” [Chess, or rules of a game with King in leading part] was published namely in 1758. The paper inquires from point of view of linguistics, how the anonymous author has tried to stress: it is a war-game that his aim to make acquainted the readers with.

1. Közismert tény, hogy a sakk hadijáték. Ezzel azok is tisztában vannak, akik a szabályait egyáltalán nem vagy csak részben ismerik. Ez a tény azonban – valószínűleg éppen nyilvánvaló volta miatt – nem mindig áll gondolkodásunk és nyelvhasználatunk előterében. Sohasem feledkezünk meg róla, de nem feltétlenül tartjuk szükségesnek, hogy kiemeljük. Nemcsak azok vannak ezzel így, akik életük során alig-alig érintkeznek a sakkal, hanem azok is, akik számára a sakk kedves és gyakori időtöltés, sőt akár életforma, illetve megélhetési forrás.

Vajon mennyire volt ez másként a múltban, pontosabban negyed évezreddel ezelőtt? Akkor, 1758-ban jelent meg ugyanis „Sách, avagy királyos játéknak szabott rend-tartási” címmel az első magyar sakk-könyv (= Sách). Az előadás a nyelvészet szemszögéből keresi a választ arra, hogyan, milyen eszközökkel és milyen mértékben emeli ki a szerző, hogy olvasóját hadijátékkal kívánja megismertetni.

2. A Sách A/6-os méretű, címlapját követően 37 szövegoldalból álló könyvecske. Műfaját tekintve a szabálykönyv és a kezdőknek szóló tankönyv közötti átmenetnek nevezhető.

Minden bizonnyal eredetileg is magyar nyelvű alkotás, azaz nem fordítás. Szerzője ismeretlen; nyelvhasználata alapján egy korábbi előadásomban (Horváth 2009: 7/5: 15, 2010b: 85–86) megkockáztattam róla azt a feltevést, hogy talán a Kisalföld szülötte lehet.

Nem tudhatjuk, hány olvasója lehetett a könyvecskének, de aligha volt széles körben ismert. Azok a cikkek, amelyekkel száz év múlva Rozsnyay Mátyás és Cseresnyés István a Vasárnapi Újság sakkrovatát előkészítették (vö. Rozsnyay 1859, Cseresnyés 1859), nem említik, szerzőik nyilvánvalóan hírből sem ismerték. A sakkrovat megindulásának idején (1860-ban) Rozsnyay abban a tudatban jelentette meg (Max Lange német munkája nyomán készült) sakk-könyvét, hogy az magyar nyelven az első ebben a műfajban.

A Sächot csak kiadását követően 133 évvel fedezte fel a nyilvánosság számára Makovetz Gyula, az első magyar sakkfolyóiratnak, a Budapesti Sakkszemlének a szerkesztője, rövid de alapos ismertetést közreadva róla (Makovetz 1891). A könyvecskét bemutató későbbi elemzések közül itt most Bottlik Iván két jubileumi cikkét (Bottlik 1958, 2008), Földi József bölcsészdoktori értekezésének idevágó részleteit (Földi 1968: 5–6, 336–338), valamint a Magyar sakk történet 1. kötetének Gelenczei Emil írta fejezetét (Gelenczei 1975) említem meg.

Magam is foglalkoztam már a művel, pontosabban a nyelvezetével és szókinccsének eredetbeli összetételével a Nyelvtudományi Intézetben tartott előadásaimban. (Ezeknek az írásban közzétett változatai: Horváth 2009, 2010a, 2010b). Ezúttal azokat a részleteket szeretném kiemelni, amelyekben a sakk hadijáték volta mutatkozik meg az ismeretlen szerző nyelvhasználatában.

Mivel a következőkben az idézetek mindegyike a Sächből való, külön forrásjelzést nem adok melléjük, csak lapszámukat tüntetem fel. A könyv eredeti központosítását megtartom. A szövegrészleteket lényegében betűhűen közlöm, a már nem használatos betűket azonban az olvasás megkönnyítésére mai megfelelőjükre cserélem. (A könyvecske helyesírási jellemzőiről l. Horváth 2010b: 81).

3. A műfajhoz illően a szerző már az első bekezdésben világossá teszi, hogy könyve hadijátékról szól: „Ezen Játék Királyosnak neveztetik, mert a’ Fejér, és Szerecsen Királyi Személyek, úgy Hadai között-való Harczolást magában foglal, és azon kívül minthogy minden igyekezetibül valamellyik Király vesztésére czéloz, ugyan annak el-ütésével szokott végeződni” (A2a). (Tudjuk persze, hogy a király kiütésére valójában nem kerül sor, de ez a kis

„csúsztatás” a leírás elején megbocsátható, hiszen később – C3a – kiderül, hogy az igazi végső mozzanat a sakk-matt.)

A szöveg így folytatódik: „El-vagyon pedig osztva két ellenkező Hadba [az alany nem azonosítható pontosan!], mellyek közzül egyik Fejér Hadnak neveztetik, a’ másikat Szerecsen Hadának mondgyák” (A2a). Ez a rövid részlet több szempontból is érdekes számunkra. – Egyrészt azért, mert felhívja a figyelmünket arra, hogy mai sakknyelvhasználatunk ezen a ponton általában szinte megfelelkezik a sakk hadijáték voltáról. A *had* vagy *sereg* szavak inkább csak a szépírói hajlamú elemzők írásaiban kerülnek elénk, helyettük az egymással küzdő hadseregek megnevezésére többnyire a *világos* és *sötét* szavakat használjuk, vagy éppen csupán azt állítjuk előtérbe, hogy versenyzők, játékosok mérik össze erejüket, s azt nem, hogy hadakat vezetnek. – A másik érdekesség a *szerecsen* szó. Nem lehetetlen, hogy valamilyen módon a hajdani mór háborúk emlékét őrzi, vagyis az európai sakk-kultúrára gyakorolt spanyol hatás tükröződhet benne, sok évszázad távlatából. Úgy vélem, ezt a feltevésemet támogatja, hogy a SÁCHban a *szerecsen* csak magával a haddal, a bábokkal kapcsolatban fordul elő; a sötét mezők vonatkozásában kizárólagos a *fekete*, és a bábokkal kapcsolatban is legalább egyenrangú vetélytársa a *szerecsen*-nek.

A szerző fontosnak tartja annak a kiemelését, hogy a két had azonos összetételű és erejű, s hogy egyenlő feltételek mellett harcolnak: „Minden Királynak egy számú a’ hada, és egymáshoz képest hasonló erejű, egyenlő nevezetű mind Tiszttye, mind Köz-katonája, egy térésű, és szabású azon kívül a’ mezeje, hogy mind ezekből se másnak valami fellyebbsége, vagy el-titkolt fortélyá nem lévén egyedül a’ tudós vezérlésből állyon a’ nyeresség” (A2a–A2b). Azt hiszem, ez a találó jellemzés önmagáért beszél. – Nyelvészeti szempontból a *közkatona* szóhoz szeretnék megjegyzést fűzni. Természetesen a gyalogot jelöli, de terminusnak csak félig-meddig tarthatjuk; inkább alkalmi, szinte kényszerű megnevezés a tisztekkel való szembeállítás érdekében. A szövegben többször nem is fordul elő, a könyvben a gyalog neve a *talpas*. Érdekesképpen említem meg, hogy a gyalognak a finnben van ’katona, közlegény’ jelentésű megnevezése (*sotamies* vagy *sotilas*).

Ezzel el is jutottunk a bábok neveinek felsorolásához: „Minden *Király* hadának vagy magán kívül egy *Hadnagya* (mellyet *Királynénak*-is neveznek) két *Tornya*, két *Nyilossa*, két *Lovassa*, nyólcz *Talpassa*, és ezek egy köz-nével *Bajnokoknak* neveztettnek, a’ *Tisztek* pedig *Vitéz* nével-is tiszteltettnek, de ezen nevet a’ Talpasokra le-nem szálíttják” (A2b).

Tudomásom szerint a SÁCHnak ez a részlete az első ismert magyar megnevezője két sakkfigurának, a Q és a L jelűeknek. A többi bábé már megvan Zrínyi Miklós „Vitéz hadnagy” című munkájában (vö. pl. Horváth 2010b: 77).

A *hadnagy* : *királyné* névpár a mai *vezér* : *királynő* kettősség előképe. Könyvének egy későbbi részletében, a figura tulajdonságainak bemutatásakor az ismeretlen szerző határozottan kiáll a hadijátékhoz sokkal jobban illő *hadnagy* mellett: „Ebben a játékban, minthogy valóban hadakozást példáz, helyesebben a’ Magyaroknál, ezen leg-erősebb, és leg-hatalmassabb tisztnek nevezeti *hadnagynak*, mint *Királynénak*, értvén az hadnagyon azon fő-rendű tisztet, a’ kinél leg-nagyobb volt az hatalom” (B6b). Ezt a véleményét saját gyakorlatával is támogatja: ’vezér’ jelentésben a könyv szövegében háromszor gyakrabban bukkan fel a *hadnagy*, mint a *királyné* (21, ill. 7 adat).

Míg a későbbi-mai *futó* egyáltalán nem, a *futár* pedig csak némi jóindulattal érezhető fegyvernemi elnevezésnek, a SÁCHban használt *nyilas*, azaz *nyilas* kétségtelenül az. A szóbeliségben régi és később is eleven hagyománya lehetett a figura összekapcsolásának ezzel a fegyvernemmel, ugyanis száz évvel később a Vasárnapi Újságban a SÁCH ismerete nélkül az *íjász* szót javasolták a figura megnevezésére, a XX. században pedig a hasonló szemléleten alapuló *lövész* jelent meg, Maróczy Gézától támogatva (vö. pl. Földi 1968: 250).

A bábnevek közül a *hadnagy* mellett a *torony* az, amelyhez a SÁCH szerzője a figura jellemzésekor hadtörténeti kommentárt fűz: „A’ *Tornyon* értetődik azon fő-tiszt, a’ ki hajdani hadakozás-szerint az Elefánt hátára épített toronybúl, ugyan az Elefántot, és azon toronybavaló népét intizte, azért-is hadi-erőségeknék tartattván, mind a’ két szegletin egy-egy helyezettik” (A8a).

Az összefoglaló *bajnok* megnevezés sokkal inkább kiemeli, hogy hadijátékkal van dolgunk, mint a ma szokásos *figura*, *báb* vagy *bábu*. Ugyanez talán még inkább érvényes a könyvben később (pl. A5a) fel-felbukkanó szinonimájára, a *hadakozó*-ra. A ’tiszt’ jelentésű *vitéz* a SÁCHban csak az idézett felsorolásban fordul elő, vagyis a könyv szerzője maga sem használja, mindig a *tiszt* szerepel nála.

A bábok elnevezéseinek elő- és utóéletéről további részletekkel itt nem szolgálhatok, kénytelen vagyok egy-két szakirodalmi utalással beérni (Földi 1968, Csonkics 1986, Horváth 2009: 7/6: 14–15, 2010b: 87–90, az utóbbi helyen a szakirodalom kritikai értékelésével).

A figurák felsorolása után a tábla bemutatása következik. A mai sakkoktatók ehhez általában – akár szóban, akár írásban – egyszerűen a mértan szókincsét hívják segítségül. A SÁCH leírásában azonban emellett hangsúlyozottan hadszíntér az, ami megelevenedik előttünk:

„A Táborozó és Harczoló-Mezejek pedig vagyon fel-osztva nyólcz Rendre, minden Rend vagyon el-darabolva nyólcz Részre, melly részek Mező-kövek neveztetnek és így mindenestül a' harczoló Pásit hatvan négy egyenlő Mezőből ál” (A2b). (Megjegyzem, hogy a *rend* szó itt egyszerűen 'sor' jelentésű, a mai olvasó számára azonban még „katonásabbá” teszi a leírást.)

A tábla bemutatásához természetesen az alapállásé kapcsolódik (A2b–A4b). Egyik érdekessége a mezők számozását és a tisztek alapállásbeli elhelyezkedését szemléltető ábra (A3a); ez valamelyest a haditervek térképvázlataira hasonlít. A mai olvasó aligha barátkozna meg a jobbról induló, betűk nélküli mezőszámozással, de a mű születésének korában ez a megoldás a külföldi sakkirodalomban sem példátlan. A másik érdekesség egy kis vers, amely a tisztek felállításának megjegyzését kívánja szolgálni: „A' fekete mezőn fejr Király állyon, / Másik a fejrre ellenibe szállyon. // Fejr Király jobján fejr mező légyen, / Fejr mezőre-is tornya telepedgyen” (A4b). Bevallom, amikor – tizenévesen – ezt először olvastam, a kamaszok türelmetlenségével idegesítően pontatlannak találtam. Őszintén szólva: az is. Ettől függetlenül észrevehetjük költői szépségét, amellyel szinte árad felénk a régi idők hangulata, nem is annyira a XVIII. századé, mint inkább Tinódi és Balassi koráé, sőt bennem a népballadákét is felidézi. Nem tudom, a vers a Sách szerzőjének a saját alkotása-e, vagy maga is a játék tanulása közben ismerkedett-e meg vele.

Az alapállás ismertetése után néhány általános és etikai szabály található a figurák lépéséről és ütéséről (A4b–A6b), majd következik a könyv legterjedelmesebb része: a szerző 25 oldalon (A6b–C3a) tárgyalja a bábok menetmódját és az abból adódó tulajdonságait, olyan sajátos lépésfajtákkal és kulcsmozzanatokkal együtt, mint például a sáncolás, a sakkadás és a matt. A szabályok között a maiaktól eltérőek is megjelennek, de ezekre itt nem térhetek ki (vö. pl. Bottlik 1958, 2008).

A leírás helyenként terjengős és nehézkes stílusú. A szerző szinte görcsösen ügyel a pontosságra, mégis akadnak többé-kevésbé homályos részletek. A könyv címzettje, a játékkal megismerkedni kívánó kezdő kevés tanácsot kap arra nézve, hogyan irányítsa hadseregét, a tanácsok kiválasztása pedig kissé ötletszerű. Hosszas leírás szerepel például egy huszármanőverről, amely a figura mozgását jól szemlélteti, ugyanakkor egyáltalán nem életszerű (B3a–B4a). Hasznos viszont a susztermatt leírása (B5a–B5b; egyébként megnevezés nélkül, a futó bemutatásakor kerül elő). És azt is méltánytalan volna elhallgatni, hogy a figurák jellemzésének nem egy részlete igen találó, a játékosnak előnyére válik, ha sakkcsatái közben eszébe villannak: ilyen például annak a megemlítése, hogy a huszár a játszma elején kiemelkedő fontosságú (B4a), a bástya viszont általában a vége felé (B2a).

Mind a terminológia, mind a játék hadi jellege szempontjából érdekes a sáncolásra vonatkozó szakasz: „ezen cselekedet *költözésnek* neveztetik, mert a' Király azon úttal maga jobb védelme végre a' várba költözködik, fogas-vár formát-is tesznek, azon három talpasok, a' kik előtte vannak, ha az alatt a' helyeiből ki-nem indítottak” (B1a). Ezután következik a művelet részletes leírása, amely egy ma már ismeretlen, de hajdan külföldön sem példa nélküli kiegészítő szabállyal zárul: „Mint hogy ezen Király költözése nem harczoló-járásnak tartatik, azon úttal, nóha nem kötelesség, mind az által szabad még egy talpassal-is menni, úgy pedig: hogy azon menés leg-ottan sértő ne légyen” (B1b).

A sakk hadijáték jellege minden figura általános jellemzésében megmutatkozik. Most csak a szerintem legszebbre sikerült portrét, a gyalogét idézem; a szerző valósággal életet lehel a bábba: „A *talpasok* ezen *hadakozást példázó játéknak* hordozák a' sullyát, mert ezeknek nem csak a' magok óltalmira serény vigyázásban kelletik lenni, hanem minden tiszt a' maga védelmére leg-inkább azokat szokta elő-venni, azért nem csak hadakoznak, hanem szolgálnak-is sőt igen könnyen akármelly tisztnek meg-tartására életjeket fel-áldozni kínszerítettnek” (A6b).

A SÁCHban a bábok tulajdonságainak bemutatása után már csak a zárszó áll (C3a–C4a). A szerző a sakknak az ifjak nevelésében kiaknázható, jellemformáló szerepét emeli ki benne.

4. A bevezetőmben elmondottakból következik, hogy a SÁCH a magyar sakkozás és sakknyelv fejlődésére nem lehetett nagy hatással. A magyar sakkterminológia tudatos megalapozására csak száz évvel a könyv megjelenése után, elsősorban Rozsnyay Mátyás és Cseresnyés István érdemeként került sor.

Ettől függetlenül tiszteletet, megbecsülést érdemel az a teljesítmény, amellyel – mondandója megformálásával érezhetően nehéz birkózásban, de helyenként nyelvi-esztétikai élményt is adva – az ismeretlen szerző az első magyar sakk-könyvet megalkotta. Neki és Landerer Ferenc Leopold nyomdász munkájának, valamint Makovetz Gyulának köszönhetően olvashatunk ma is egy könyvecskét a XVIII. század magyar nyelvén a „királyos játék”-ról mint igazi hadijátékról.

HIVATKOZÁSOK

Bottlik Iván 1958 = Kétszáz éves az első magyar sakk-könyv. *Magyar Sakkélet* 8: 184.

Bottlik Iván 2008 = 250 éves az első magyar sakk-könyv. *Magyar Sakkvilág* 6/8: 25.

Cseresnyés István 1859 = A sakkjáték magyar műszavai. *Vasárnapi Újság* 6: 593–594.

- Csonkics Tünde 1986 = A sakkfigurák elnevezésének eredetéhez. *Magyar Nyelv* 82: 431–437.
- Földi József 1968 = *A magyar sakkszókincs eredete és kialakulása*. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat.
- Gelenczei Emil 1975 = Az első magyar sakk-könyv. In: Barcza Gedeon (szerk.): *Magyar sakk történet 1. A legrégebb történeti emlékektől az első magyarországi nemzetközi versenyig*. Sport, Budapest. 42–45.
- Horváth László 2009 = Az első magyar sakk-könyv nyelvezetéről I–III. *Magyar Sakkvilág* 7/5: 15, 7/6: 14–15, 7/7: 17.
- Horváth László 2010a = Az első magyar sakk-könyv szókészletének eredetbeli összetétele. *Magyar Sakkvilág* 8/1: 22–23.
- Horváth László 2010b = A magyar sakknyelv történetéből. *Magyar Nyelv* 106: 76–94.
- Makovetz Gyula 1891 = Egy magyar sakk-könyv a múlt századból. *Budapesti Sakkszemle* 3: 90–91.
- Rozsnyay Mátyás 1859 = A sakkjáték. *Vasárnapi Újság* 6: 307–308.
- Rozsnyay Mátyás 1860 = *A sakkjáték elemei. Vezérfonal a sakkjáték megtanulására. Kezdők számára*. (Lange M[ax] után.) Heckenast Gusztáv [kiadása], Pest.